

La gente e la guerra. Uredil Lucio Fabi. Udine : Il Campo, 1990. 1. in 2. del. 270 in 387 strani.

Na območju Furlanije-Juljske krajine je v zadnjih letih izšlo več razprav, ki osvetljujejo čas prve svetovne vojne v deželnem okviru. Po nekaj desetletjih zgodovinske retorike in nacionalističnih stereotipov »krvave Gorice« in »trpeče Furlanije« hoče mlajša generacija zgodovinarjev objektivneje proučiti vojno obdobje tako na fronti kot v zaledju. Izsledke ene takih zgodovinskoizpisnih pobud je dvodelna publikacija, ki je izšla pri videmski založbi Il Campo z naslovom Ljudje in vojna. Uredil jo je Lucio Fabi, ki že več let proučuje dogajanje na italijansko-avstrijski fronti v času prve svetovne vojne. V prvem delu so priobčene razprave, ki so jih napisali italijanski in slovenski raziskovalci, da bi osvetlili vojno dogajanje tako na eni kot na drugi strani soške fronte, z vidika civilnega prebivalstva. Urednik namreč meni, da mora italijansko zgodovinskoizpise opustiti retorične stereotipe in razkriti mnogoobrazno vojno stvarnost. V času vojne so v Furlaniji in na Primorskem delovali politični, kulturni, gospodarski in narodnostni dejavniki, ki jih je vredno razkriti. Vojna je bila tudi v naših krajih ostra ločnica med kmečko-tradicionalnim in modernim, tehnološkim življenjem. V njej so Italijani in Slovenci, vojaki in civilisti ter begunci delili skupno usodo in vrženost v zgodovinsko dogajanje. Čeprav gre za prvi tovrstni raziskovalni poskus, ki razkriva le nekatere vidike življenja v času vojne, lahko trdimo, da je bila uporaba interdisciplinarnega prijema povsem umestna in plodna. Analiza ustnih virov, dnevninskih in spominskih zapisov, časopisnih in župnijskih virov dopolnjuje informacije uradnih virov. Saj le s široko paletto dokumentov lahko proučimo obnašanje civilnega prebivalstva v vojni, razmerje med vojaki in civilisti, odnose med begunci in avtohtonim prebivalstvom na tujem.

V uvodnem prispevku urednik naglaša, da nam že gola števila prikazujejo dimenzijo prve svetovne vojne: 8 milijonov in pol padlih vojakov, 8 milijonov pogrešanih, 22 milijonov ranjenih in invalidov. Prva svetovna vojna je dejansko zajela najširše plasti evropskega prebivalstva in je zaradi svoje globalnosti prizadela ne le vojna področja, temveč tudi njihova zaledja. Na soški fronti, kjer je vojna divjala od leta 1915 naprej, je postalo vojno dogajanje sinonim kolektivne tragedije, ki je prizadela celotne vasi, večino družin, ne oziirajoč se na družbeni stan. Civilno prebivalstvo je moralo zapustiti svoje domove, umakniti se iz vasi, ki so se nahajale vzdolž soške fronte. Postopoma so se zaradi sovražnikovega obstreljevanja izselili tudi prebivalci oddaljenejših krajev. Začela se je odiseja kraških in briških kmetov, ki so se, potem ko so do zadnjega branili svoje imetje, odpeljali v štajerska, češka in madžarska taborišča.

V Gorici je vsakdanje življenje potekalo kljub stalnemu obstreljevanju. Del italijanskega zgodovinskoizpisa trdi, da so v Gorici ostali predvsem italijanski domoljubi. Fabi pa meni, da se v to kategorijo ljudi lahko uvršča le manjšina tistih, ki so ostali in niso sledili avstrijskim oblastem. Dokler je bila hiša pokonci, je ni zapustil vsaj eden družinskih članov.

Tako za časa avstrijske prisotnosti kot pozneje, po prihodu italijanskih čet, je bilo dovolj razvidno nezaupanje, ki je prevladalo v odnosih med vojaškimi oblastmi in goriškim prebivalstvom, in to ne glede na narodnost. Civilno prebivalstvo, ki ni odšlo v begunstvo, je ostalo brez vodstva. Kmetje so se bali rekvizicij, vendar so zaradi navajenosti na težke čase lažje preživeli vojno kot pa srednji sloj, ki je v času vojne doživel najhujše pomanjkanje.

V Trstu je bilo medtem doživljanje vojne bolj odmaknjeno, čeprav je tudi tržaško prebivalstvo živelo v veliki negotovosti in pomanjkanju. Trst je bil kar blizu fronte. Vojna je bila namreč za Tržačane predvsem slušen in optičen dogodek. Po drugi strani je bil Trst srečen otok za tiste vojake, ki so vanj zahajali ob različnih prilikah. Obiskovali so javne lokale, kopališča, plesne dvorane. Fabi ugotavlja, da življenje v Trstu v času prve svetovne vojne doslej ni bilo predmet širšega proučevanja. Ideološko pogojeni pisci so pisali le o protiaustrijskem duhu italijanskega Trsta, zato njih dela niso primerna za branje kompleksne tržaške vojne stvarnosti.

Paolo Malni obravnava življenje italijanskih beguncev, zlasti tistih, ki so se preselili v notranjost Avstrije. Omenja sicer tudi izkušnjo tistih, ki so se preselili v notranjost Italije. Odhod na eno ali drugo stran ni vedno sovpadal z državno pripadnostjo. Italijansko zgodovinskoizpise ni do danes poglobilo te tematike, ker niso bili begunci heroji in hvaležen argument za nacionalno retoriko. Malni se poslužuje pri proučevanju begunstva istodobnega furlanskega tiska, dokumentacije iz deželnih in župnijskih arhivov ter avtobiografskih virov. S pomočjo raznovrstnega dokumentarnega gradiva osvetljuje razsežnost pojava, odnos vojaških oblasti do evakuacije in vlogo klera. Tako odhod kot povratek se je v večini primerov odvijal kaotično. V nekaj urah je bilo treba zapustiti dom in se odpraviti na pot. Odločitev, ki je botrovala odhodu ali ostanku, je bila vedno individualne narave.

Življenje v begunskih taboriščih, t.i. »lesenih mestih«, je bila travmatična izkušnja. Begunci so trpeli lakoto, zaradi slabih higienskih pogojev so se širile nalez-

ljive bolezni. Tudi v begunstvu je bila socialna pripadnost determinantna. Pripadnike višjih razredov so oblasti udobneje namestile. Znotraj taborišč so duhovniki, zdravniki, učitelji stanovali v »luksuznih« barakah. Neprivilegirani begunci so se morali medtem privaditi na skupna ležišča. Ker je bila državna podpora skromna, so si morali sami poskrbeti zaposlitev. Odnos, ki so ga imeli s tamkajšnjim prebivalstvom, ni bil lahek. Ključno vlogo so v taboriščih vsekakor odigrali voditelji furlanske katoliške ljudske stranke, ki so skrbeli za pomoč, oskrbo in pouk. Pomembna pa je bila zlasti njihova moralna opora, ker so se begunci čutili izkoreninjeni in so izgubili svoje tradicionalne oporne točke. Odprto vprašanje ostaja, naglaša Malni, kako je izkušnja begunstva vplivala na poznejšo miselnost tistih, ki so se vrnili domov.

O avstrijski zasedbi, ki jo je na italijanskem ozemlju doživelo 800.000 prebivalcev, piše Gustavo Corni. Po zlomu pri Kobaridu niso mogle italijanske vojaške oblasti pripraviti evakuacije. Odgovorni, župani, upravitelji, posestniki, so zbežali med prvimi. Beg je namreč postal pokazatelj italijanstva. Ostali so le duhovniki. Ne zaradi ukaza z vrha, temveč zato, ker so se bali kaotičnega bega, in ker so bili tesno povezani z župnijsko skupnostjo. Po koncu vojne so bili s strani italijanskih oblasti obtoženi avstrijkanstva in izdajstva. Prihod avstrijskih in nemških čet se je ohranil v kolektivnem spominu kot zelo travmatičen dogodek, kljub temu da se je ljudstvo povsem predalo usodi. Prišlo je do kraja in do uničenja živine. Avstrijske vojaške oblasti so spregledale nasilna dejanja posameznikov. Šele ko so ugotovile, da ne bo prihod do Piave hiter, so se odločile za »racionalnejše« izkoriščanje zasedenega območja. Pričele so z rekvizicijo poljskih pridelkov, medtem ko so dovolile prebivalstvu, da je ohranilo najnujnejše za preživetje. Industrijska dejavnost je v tem času povsem zastala, saj so avstrijske oblasti večino strojev poslale v notranjost države. Po koncu vojne je italijanske oblasti čakala nelahka obnova gospodarstva in družbenega tkiva na sploh, zato, pravi Corni, bi bilo potrebno proučiti obdobje zasedbe v razmerju z razdobjem, ki mu je sledilo.

Vojno dogajanje v furlanski nižini je bilo povsem različno od dogajanja v goratih predelih. Tisti, ki je doživel vojno v Karniji, se je spominja s protislovnimi občutki. Bil je to čas lakote, bolečine, strahu, a tudi čudovitega ognja in novih poznanstev. V Karniji, kjer so hribovske vasi živele povsem odmaknjeno življenje, je vojna pomenila začetek modernizacije. Gradili so nove ceste, dostop v dolino je postal lažji. Tudi v hribih so začeli uporabljati prve mehanske stroje. O spremembah, ki jih je v Paularu v Karniji prinesla vojna, piše Chiara Fragiaco, ki se je poslužila izključno ustnih virov. V ustnih pričevanjih je sicer zapazila zmedo v spominih na prvo in drugo svetovno vojno, obenem prisotnost tradicionalnega doživljanja človeka in narave. V pripovedi je vojna sinonim modernega sveta in ločitve od tradicionalne, zaprte družbe. Vojna je prinesla v gore letala in ogenj, pregnala pa ni tradicionalnih nadnaravnih sil, v katere je tudi v času vojne verjel tamkajšnji človek.

Ce so hribi obvarovali prebivalce Paulara pred hujšimi grozotami, so se prebivalci Pozzuola znašli sredi vojnega spopada v oktobru 1917. Ozadje tega spopada in doživljanje vojne furlanskega človeka je proučil Giacomo Viola. Njegove ugotovitve so izsledek analize ustnih virov, dnevnikov, župnijskih knjig. Vse do oktobra 1917 so prebivalci obdelovali polja, delali v tovarnah, obiskovali šole. V družinah, kjer so moški odšli na fronto, so vodilno vlogo prevzele ženske. S prihodom avstrijskih čet pa je življenje popolnoma zastalo.

O doživljanju vojne na Slovenskem in v naših krajih piše podpisana. Tudi na slovenski strani, na ozemlju, ki je po letu 1915 postalo prizorišče soške fronte, je prva vojna prekinila živahno kulturno, družbeno in gospodarsko življenje. Navdušenje nekaterih slovenskih političnih veljakov ob izbruhu vojne ni imelo nikakršnega odziva med širšimi plastmi slovenskega prebivalstva. V ustnih pričevanjih je opaziti ostro ločnico med predvojnim življenjem in vojno, ki je pomenila lakoto, odhod z doma, smrt. Začelo se je obdobje negotovosti, lakote in strahu, ne glede na socialno pripadnost. Odprtje soške fronte je nedvomno spremenilo odnos Slovencev do vojne, vendar v pričevanjih ni opaziti nikakršnega navdušenja za vojskovanje, niti potem ko je šlo za obrambno vojno.

V vojnem času so se družine razpršile po svetu, mlajši moški so se vojskovali na različnih frontah, otroci in starejši so odšli v begunstvo. V svojem prispevku Drago Sedmak sledi prihodu italijanske vojske v Brda. Če so na začetku bili odnosi med italijanskimi vojaki in slovenskim prebivalstvom dokaj vljudni, so se z bližanjem spopada korenito spremenili. Z odhodom upraviteljev, z zaprtjem hranilnic in šolskih zavodov se je začela epopeja begunstva. V njej je odločilno vlogo odigrala slovenska goriška duhovščina, ki je skrbela za begunce, ki so živeli v »lesenih mestih« in na kmetih.

O vojni izkušnji slovenskega človeka govorijo dovolj zgovorno tudi pričevanja, ki jih je v letu 1986 zbrala na Goriškem Dorica Makuc. Intervjuvanci so vojno doživeli v otroštvu oziroma v mladosti, vendar se je kljub času, ki je od takrat minil, še vedno živo spominjajo. Nekateri so po izbruhu vojne zapustili svoje domove in odšli

v begunstvo. Vozili so se z živinskimi vagoni, ne da bi vedeli za cilj potovanja. Dohode so zapuščali posamezno, redkokdaj se je odselila vsa družina. Vsi intervjuvanci se spominjajo izbruha vojne, slovesa od normalnega življenja, odsotnost oblasti in boj za preživetje. Franc Bone iz Vrha je vojno doživel kot vojak. V svojem spominu je ohranil jasne podobe o smrtni nevarnosti in veliki volji po preživetju, ki ga je spremljala vselej na bojišču.

Zadnji prispevek prvega dela publikacije se loteva vloge in pomena fotografij pri proučevanju prve svetovne vojne. Bonassi, Cuscuna in Fabi opozarjajo, da nam fotografije iz zasebnih in javnih fotografskih arhivov ponujajo drugačno, novo perspektivo vojne stvarnosti. Vojaki so se fotografirali, ko so odhajali na fronto in ob prostem času. Slike so omogočale sporočanje z domačimi, in so bile potrdilo o njihovem dobrem počutju. Če so uradne vojaške fotografije ovekovčile retorične poze in obredne trenutke vojne, je fotografske amaterje zanimal zlasti prosti čas. Redkokdaj so slikali vojne spopade, trupa, ranjence. Krutih prizorov niso zanemarili, ker bi želeli prikazati le lepoto vojne, temveč zato, ker so si prizadevali potlačiti njene grozote. S fotoaparatom so ujeli trenutke razposajenega življenja, bližino življenja v času smrti.

V drugem delu knjige so objavljeni dnevniški zapisi vojakov, vojni spomini in spomini iz ujetništva, župnijske kronike in nazadnje »vojne note« grofa Brandisa. Predstavitev vsakega zapisa se začneja z biografijo zapisovalca in z opisom vira.

Marta Verginella

Gustav Ajdič in Zoran Jerin, **Letalstvo in Slovenci 2, od prve do druge svetovne vojne**. Ljubljana : Založba Borec — Mladika, 1990, 224 str. A 4.

Več kot poldrugo desetletje trajajoče prizadevanje, da bi Slovenci dobili knjižno zgodovino svojega letalstva — ves čas je glavno gonilo te akcije Franc Sever — se je z izdajo druge knjige v seriji *Letalstvo in Slovenci* tretjinsko uresničilo. Vseh šest knjig naj bi se, po prvih dveh, ki časovno segata od pionirskih začetkov prek prve svetovne vojne do začetka druge, razvrstilo takole: 3. druga svetovna vojna, 4. povojno klubsko tehnično in športno letalstvo, Slovenci v vojnem letalstvu, 5. prizadevanja za slovensko letalsko industrijo ter samogradnje, 6. komercialno letalstvo. Uresničitev celotnega projekta bo trajala morda še desetletje in povežala delo več avtorjev.

»Letalstvo in Slovenci 2 — od prve do druge svetovne vojne« sta napisala dva avtorja: Gustav Ajdič in Zoran Jerin. Ker sta bila v obravnavanem obdobju ali sama aktivna (Ajdič) ali pa sta s svojim letalskim delom nanj neposredno navezovala (Jerin), osebno pa sta poznala večino akterjev medvojnege časa, ima njuno dolgoletno zbiranje avtentičnega gradiva in sedaj knjižni zapis večidel vrednost vira. S to kakovostjo je zaradi neponovljivosti tudi edinstveno; na njegovi osnovi bo kasneje, po pritegnitvi dodatnega in primerjalnega gradiva, mogoča sinteza po vseh pravih kritičnega zgodovinarja. Kar velja za tekstovni del, je mogoče ponoviti tudi ob bogati slikovni opremi knjige, ki jo je založba oblikovala v kompromis med široko dostopnostjo ter komercialno zanimivostjo in strokovnostjo.

Obdobje, ki ga avtorja obravnavata, je bilo v svetovnih razsežnostih zelo razgibano in še polno velikih individualnih dosežkov. Globoko v trideseta leta so vsaj na področju prevoza velikega števila potnikov na večje razdalje prednjačili zrakovlavi (predvsem nemški cepelini); šele nesreča »Hindenburga« leta 1937 je — po vrsti nesreč orjaških od zraka lažjih plovil — le-te izločila iz nadaljnje konkurenčne borbe z letali. Potniško letalstvo je bilo tedaj, po številnih prvenstvenih preletih oceanov in celin ter še številnejših ponovitvah teh dosežkov, pripravljeno, da prevzame vso težo nadaljnega razvoja javnega zračnega prometa. Športno letalstvo je imelo za razvoj celotnega letalstva med dvema vojnama izredne zasluge, saj so prav na teh letalih preskusili največ teoretičnih spoznanj iz aerodinamike in praktičnih predpostavk za njihovo tehnično aplikacijo. To še posebej velja za poražence iz prve svetovne vojne, ostro omejene v vojnem letalstvu, ki pa so urili svoje kadre za športnim videzom. Ob nastopu fašizma in nacizma sta Italija in Nemčija iz te osnove hitro zgradili močno vojno letalstvo, tako da je bila njegova udeležba v španski državljanski vojni prava generalna za prihodnji svetovni spopad. Tehnično so se vijačna letala na koncu tega obdobja približala skrajnim hitrostnim mejam, vendar pa se je že najavljal reakcijski pogon, in to v dveh smereh: za pogon letal, pa tudi za nekoliko kasnejšo uporabo v vesolju.

Razvoj slovenskega letalstva je bil na splošno usklajen s svetovnim, seveda z ustreznimi redukcijami in kasnitvami zaradi slabših možnosti. Tako cepelinov pri nas seveda ni bilo, pa tudi potniško letalstvo je bilo skromno tako po potnikih kot prele-